

УДК 94:339,16.012.32(470.23-25),,192''

О.О. Тризна

ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ПРИВАТНОЇ ТОРГІВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ НЕПу В ПЕТРОГРАДІ-ЛЕНІНГРАДІ

В статті виконано аналіз ролі приватника в Петрограді-Ленінграді із забезпечення населення необхідною продукцією в період ще слабого розвитку усупільненої торгівлі. Доводиться, що без цієї категорії господарювання державна промисловість з нерозвиненою мережею державної і кооперативної торгівлі була неспроможна цілкомити забезпечити мінімальні потреби населення.

Ключові слова: НЭП, приватна торгівля, Петроград-Ленінград, торгівельна діяльність.

В статье выполнен анализ роли частника в Петрограде-Ленинграде по обеспечению населения необходимой продукцией в период еще слабого развития обобщественной торговли. Обосновывается, что без этой категории хозяйствования государственная промышленность с неразвитой сетью государственной и кооперативной торговли была не в состоянии полностью обеспечить минимальные потребности населения.

Ключевые слова: НЭП, частная торговля, Петроград-Ленинград, торговая деятельность.

The paper analyzes the role of private traders in Petrograd-Leningrad in the provision of essential goods during the period of a weak development of socialized trade. It proves that without this category of state industry managing, with a very little network of state and cooperative trade, it was completely impossible to provide the minimum needs of the population.

Key words: NEP, private trade, Petrograd-Leningrad, trade activity.

Постановка проблеми. Висвітлення відродження і розвитку приватної торговельної діяльності в умовах нової економічної політики, в одному з найбільших промислових центрів Радянської країни - Петрограді-Ленінграді.

Аналіз актуальних досліджень. В історіографії теми дослідження можемо виділити декілька етапів. Перші роботи, які стосуються розвитку приватної торгівлі, відносяться до початку здійснення НЕПу. Для робіт сучасників НЕПу, котрі займалися дослідженням приватнопідприємницької діяльності, характерно зазначення головних проблем, актуальних для рішення практичних завдань. Розробка головних положень НЕПу та механізмів їх реалізації була

здійснена керівниками більшовицької партії та радянської держави О.І.Риковим, М.І.Бухаріним та ін.

Вчені-історики протягом 1920-х років майже не займалися проблемами НЕПу. Однак, окремі їх представники висловлювали думку з приводу змін в економічному житті країни. Таким чином, для першого історіографічного періоду характерно введення в науковий обіг великої кількості фактичного матеріалу. Історико-економічній думці 1920-х рр. в цілому вдалось намітити коло питань, необхідних для подальшого всебічного вивчення приватно-торгівельної діяльності цього часу.

Другий період вивчення досліджуваної проблематики 1930 – до середини 1980-х років. Не дивлячись на суттєву кількість видань по новій економічній політиці цих років, вони майже

нічого нового не внесли у вивчення історії 1920-х років. Наголос в них ставився на оцінці хвижацької природи приватного підприємництва. З другої половини 80-х рр. в численних статтях, які переважно друкувались на сторінках періодичних видань, автори звертались до проблем періодизації НЕПу, причин його запровадження та згорання, висвітлювали внесок В.І.Леніна в розробку НЕПу та настрої в партійних колах у зв'язку з його введенням, розглядали окремі аспекти соціально-економічного розвитку, з'ясували, чому дана політика не стала альтернативною і довгостроковою. Треба відмітити, що авторами була зібрана і систематизована велика кількість фактичного матеріалу.

Третій період в дослідженні проблеми почався в часи перебудови і продовжується сьогодні. Суспільно-політична ситуація в другій половині 1980-х – початку 1990-х років багато в чому сприяла історіографічному буму в історичній науці.

Таким чином, аналіз літератури за темою дослідження дає зрозуміти, що тема дослідження є актуальною і недостатньо розробленою.

Джерельна база дослідження складається як з архівних, так і з опублікованих матеріалів. Важливою складовою стали документи правлячої більшовицької партії, яка була ініціатором переходу до НЕПу, також законодавчі акти, звіти місцевих економічних нарад, статистичні дані. Найбільший інтерес при дослідженні приватної торгівлі в Петрограді-Ленінграді мають матеріали Центрального Державного архіву міста Санкт-Петербурга (ЦДА СПб). Використовувались матеріали 24 фондів цього архіву. Усі ці архівні документи дали можливість скласти цілковите уявлення про процеси, які відбувались в організації і функціонуванні приватної торгівлі.

Оскільки, приватні підприємці не здавали власну документацію в державні архіви, то відтворити їх діяльність стає можливим переважно на основі документів різних контролюючих і перевіряючих державних структур. Деякі з них вводяться автором вперше. Важливим джерелом є видання періодичного друку – центральні і регіональні професійні економічні, суспільно-політичні видання 1920-х років. Цікаву групу джерел склала мемуарна література. Автори щоденників відтворили різні сторони життя суспільства в роки НЕПу і, перебуваючи представниками різних соціальних груп, надавали різноманітні оцінки подіям та процесам цього періоду, в тому числі економічним. Зазначений комплекс документів складає головну джерельну базу дослідження і дає можливість об'єктивно висвітлити розвиток

приватної торгівельної діяльності у Петрограді-Ленінграді в 20-ті роки ХХ ст.

Мета статті. Аналіз приватної торгівельної діяльності з початком НЕПу в Петрограді-Ленінграді.

Виклад основного матеріалу. При побудові соціалістичної держави, більшовики планували цілковито відмовитися як від послуг приватника так і від грошей в цілому. Однак, дійсність виявилась інакшою і в ній саме приватник відіграв першочергову роль в поживленні обігу між селом і містом.

Отже, політика "воєнного комунізму" 1918-21 років, хоча і дозволила радянській Росії вистояти в надзвичайній ситуації, громадянській війні, тим не менш призвела до важкої економічної кризи. І з метою поживлення економіки, відновлення промисловості і сільського господарства та зняття соціальної напруженості адміністративно-командна система, з її позаекономічними, військовими заходами і тотальним директивним плануванням поступилася місцем варіанту змішаної економіки - новій економічній політиці (НЕПу), яка була прийнята в березні 1921 року Х з'їздом РКП (б).

НЕП був за задумом антикризовою програмою, певним кроком назад, від соціалізму до товарно-грошових відносин. Але, такі заходи, як повернення приватної торгівлі та дрібного виробництва, дозвіл державного капіталізму, грошова реформа, вільний найм робочої сили стабілізували народне господарство, піднявши його до довоєнного рівня.

Однак, на Х Всеросійській конференції РКП (б) В.І.Ленін підкреслював, що в силу наявної тяжкої економічної ситуації, пролетарі змушені вдаватися до не пролетарських спроб заробітку, не пов'язаних з великою промисловістю, а спекулятивним, і шляхом розкрадань або шляхом приватного виробництва на громадській фабриці добувати продукти і ці продукти обмінювати на землеробські. Саме в цьому він вбачав головну економічну небезпеку існування радянського ладу - пролетарій виступав в економічній сфері, як спекулянт або дрібний виробник [4, с.310].

Вже, 24 травня 1921 р. РНК прийняв декрет «Про обмін». Дозволявся вільний обмін, купівля та продаж залишених у населення після виконання натурального податку продуктів сільського господарства, також виробів і предметів кустарної і дрібної промисловості, за винятком тих матеріалів і виробів, щодо яких є спеціальні постанови центральної влади. Обмін, покупка і продаж дозволялись окремим громадянам і кооперативним, споживчим, сільськогосподарським і кустарним об'єднанням, які

можуть займатися торгівлею як на ринках і барах, так і в інших місцях, з лотків та скринь і в закритих торгових приміщеннях [12, с.5].

В Петрограді тільки за 5 місяців, з травня по вересень 1921 р. було видано 7000 патентів на торгівлю [14]. Найбільш численними представниками приватної торгівлі в перший рік НЕПу виявилися неписьменні торговці. Це були люди в основному старшого покоління, причому переважали серед них жінки. Цілком ймовірно, що за спиною значної частини цих «нових підприємців» стояли досвідчені торговці, що віддавали перевагу на початку виступати на ринку через підставних осіб.

В Петрограді серед тих, хто торгував в 1921 р. ремісничими виробами зафіксовані 23% колишніх робітників і 17% - ремісників [7, с.28]. Ці цифри переконливо ілюструють процес декласування робітничого класу в період «воєнного комунізму», коли значна частина промислових робітників змушена була займатися виробництвом виробів для подальшої реалізації їх на ринку.

З переходом до НЕПу швидше за всіх до нових умов пристосувалися колишні дрібні і великі підприємці в торгівельній сфері. Розпочалось швидке зростання цін. В умовах вкрай низької купівельної спроможності населення та інтенсивного припливу на ринок продуктів сільського господарства, цей стрибок міг бути викликаний тільки діяльністю оптового торговця. І.С. Кондурушкін на підставі судових матеріалів писав: «1921 рік не створив у нас «шиберів»... (нових багатіїв), щодо розмірів накопичень і їх колишнього соціального положення. В 1921 р. пожвавились старі соціальні групи власників: колишні великі і малі підприємці, колишні підрядники, постачальники, торговці, орендарі, різні колишні спекулянти і частина буржуазної інтелігенції, яка залишилась не при справах – люди «вільних професій» [1, с.7-8].

Зазначимо, що торгівля в Петрограді на початку 20-х років була вузькоспеціалізованою як промисловими, так і продовольчими товарами, і характеризувалась великою кількістю дрібних крамниць.

Дрібні крамниці вражали не лише універсальністю асортименту, але й несумісністю торгівлі тими чи іншими товарами в одному приміщенні. Наприклад, пропонувалися не тільки продовольчі товари, але й дещо з промислових товарів. Тут продавались: хліб житній, пироги, дешева ковбаса, карамель, вагове варення, патока, борошно різне, дріжджі, різні крупи, рослинна олія, солоні огірки, солоні гриби, тощо [9, с.88]. З промислових товарів пропонувалось: гас, свічки, мило, дерев'яне масло, голки ходо-

вих номерів, цигарки, сірники тощо. Асортимент крамниці залежав від двох факторів: від розміру оборотного капіталу власника і від розміру приміщення. Потрібно відзначити, що товар розташовувався таким чином, щоб один вид продукції не завдавав шкоди іншому. Однак навіть при великій обережності продаж хліба і гасу в одному приміщенні викликає сумніви у можливості дотримання необхідних санітарно-гігієнічних умов торгівлі.

Підтримувати задовільний санітарний стан лавки було важко ще через тісноту приміщення. Орендна плата була високою і, зрозуміло, що власник крамниці намагався більшу частину площі використовувати під товар, так що для покупця залишався лише невеликий «п'ятачок», на якому розвернутися було важко. Торгівля в таких крамницях здійснювалась з раннього ранку і до пізнього вечора. Якщо для спеціалізованих магазинів та ринків були встановлені чіткі години торгівлі, то для дріб'язкових крамниць таких обмежень не існувало. Очевидно, це пояснювалось тим, що в них не було найманої праці.

Із введенням НЕПу стала стрімко руйнуватися розподільча система комунального харчування. Звільнені від обов'язкового відвідування їдалень ще з середини грудня 1920 р. і отримавши нові можливості для пошуку продовольства жителі Петрограду значно менше стали відвідувати ці заклади. До червня 1921 р. кількість громадських їдалень скоротилась в порівнянні з осінню 1920 р. у 6 разів [6, с.340].

Ситуація почала змінюватись в кращій бік лише на початку осені 1921 р., коли була дозволена вільна торгівля хлібом. Майже одночасно, в кінці жовтня 1921 р., Наркомпрод дозволив приватникам розгорнути свою мережу кафе, ресторанів, чайних і їдалень. Вже на початку 1922 р. в Петрограді працювало 15 ресторанів. Число їх стрімко зростало, і вже в 1923 р. в місті було 45 ресторанів [3, с.73]. Тільки на проспекті 25 жовтня (теперішній Невський проспект) в 1924 р. було 12 ресторанів, в тому числі «Кახетія», «Грузинський куточок», «Квісісана», «Москва», «Ростов», «Глухий кут», «Староневський», а також 11 кафе, 3 буфети, не рахуючи різних їдалень і чайних [3, с.74]. Колишня Садова вулиця також рясніла великими і маленькими закладами громадського харчування: 3 ресторани, в їх числі знаменитий «Метрополь», 2 кабаре, 4 кафе та кілька закусочних. Цікаво, що в більшості закладів власники намагалися зберегти старі традиції петербурзької кухні, відновлювали дореволюційний інтер'єр, набирали відповідний штат.

В міру відновлення торгівельної мережі міста харчування жителя Петрограду поступово налагоджувалось. В 1922 р. він міг вже дозволити собі зробити вибір між ринком, кооперативом і державним магазином. В середині 20-х рр. в Петрограді-Ленінграді було 43 ринки і базарних майданчика. Найбільш великі з них знаходились в центральній частині міста. Це існуючі і нині Сінний, Апраксін, Мальцівський, Ковальський, Андріївський і багато інших ринків. Міська влада в будь-якому випадку намагалась стежити за товарообігом на міських ринках. Залежно від рівня прибутковості всі вони були поділені на 4 категорії. А для того, щоб зрозуміти значення ринків в забезпеченні городян продуктами харчування, досить навести один приклад: в 20-ті рр. 47% молока, споживаного міським населенням, постачали молочниці, які торгували на ринках [10, с.5].

В ряді звітів економічних нарад за 1921 р. зазначалось, що дорожнеча товарів, малий попит на них і відсутність значних оборотних коштів у більшості торговців, не дозволяли широко розвинути приватній торгівлі. З підвищенням податків прискорився процес вимивання випадкових елементів з ринку, на перший план виступали підприємства, власники яких мали за плечима і досвід в торгівлі і кошти для її розвитку. До середини 1922 р. в приватній торгівлі Петрограду зменшилась кількість дрібних торгівельних підприємств, але зріс оборот оптової та оптово-роздрібною торгівлі. Ці зміни відповідним чином позначились і на складі торговців, кількість яких до 1 липня 1922 р. зменшилась до 6147 осіб [8, с.26]. Питома вага колишніх робітників знизилась майже в два рази, проте швидко збільшилась кількість професіоналів, до середини 1922 р. вони склали 42% всіх приватних торговців [8, с.27]. Активізація приватника в сфері оптово-роздрібною та оптової торгівлі свідчила про вихід на ринок колишніх представників великої капіталістичної торгівлі. Наприкінці 1922 р. в Петрограді налічувалось 250 державних торгових підприємств з оборотом 26 млн. крб., 488 кооперативних підприємств - 12 млн. крб. і 1029 приватних - з оборотом 55 млн. крб. [5, с.111]

Концепція капіталу неминуче вела до зміни характеру торгових підприємств. З маси приватників, які торгували на початку НЕПу тільки за допомогою членів своїх сімей, швидко виділялись ті, що стали використовувати найману робочу силу. Серед 2175 власників закритих торгівельних підприємств Петрограду в 1923 р., 526 осіб (24%), мали найманих працівників, кількість яких склала 1242 чоловіки [5, с.46].

Загалом, приватних активно виявляв себе на ленінградському споживчому ринку продуктів харчування. І вже наприкінці 1924 р. Ленінградська губернська конференція РКП (б) змушена була визначити, що «приватна торгівля розмістилась в Ленінграді у всіх районах і охоплює своїми щупальцями весь наш ринок» [13, с.49].

Однак, гонитва за прибутком в умовах бурхливого розвитку товарно-грошових відносин мимоволі породжувала безліч ситуацій з постачанням на ринок недоброякісної продукції. Наприклад, загально улюблена солодкість – морозиво, відносилась до їх числа. Випадки отруєння ним виявились настільки частими, що в 1924 р. Ленрада була змушена прийняти спеціальну постанову про приготування морозива і торгівлю ним. Ця постанова визначала вимоги до посуду, льоду і кіюску, в якому здійснювався продаж. Він повинен був стояти не ближче, ніж в 20 м від вигрібних ям і візницьких зупинок [3, с.75].

Преса за 1924 р. переповнена скаргами на низьку якість продукції приватників – від взуття до хліба. В травні професор Левін доповів про результати тільки що проведеного дослідження молока в 217 ленінградських крамницях. З 82 проб, взятих у приватників, 44 виявились розбавленими. Ринкові торговці, відзначились ще більше: вони розбавили 87% проб. Проте в кооперативній і приватній торгівлі винних виявилось найменше – 9 з 24-х [15, с.111].

Отруїтись було можливо багатьма фальсифікованими продуктами – ковбасою, шоколадом і, звичайно, в першу чергу м'ясом. Холодильники не стали ще масовим явищем навіть на оптових складах міста. М'ясні магазини і лавки були вельми брудні. Там продавалась не тільки продукція першого і другого гатунку, але й так зване «кошачье» м'ясо – тобто низькоякісне, що придатне було лише для тварин. Недаремно вечірня міська «Красная газета» в листопаді 1926 р. цілком серйозно закликала городян бути обачними при купівлі кроликів, які могли виявитися кішками [2].

Однак, до кінця 1924 р. в півтори рази в порівнянні з 1921 р. зросла калорійність їжі, споживаної робітниками міста, в чотири рази збільшилось щоденне споживання цукру, в два рази – жирів і м'яса [3, с.74]. Пік НЕПу назавжди запам'ятався сучасникам кількістю продуктів, правда, не завжди і не всім доступних. Однак, білий хліб і бублики стали одним з символів НЕПу навіть для самих простих та малозабезпечених жителів Ленінграду.

Висновки. Таким чином, з початком НЕПу приватник відіграв позитивну роль в по-

жвавленні обороту між містом і селом. Він допоміг задовольнити потреби селянства, викинувши на сільський ринок промислові товари та зібравши надлишки сільськогосподарського виробництва. Тим самим приватний торговець сприяв переходу сільського господарства на рейки інтенсифікації. Торгівельні підприємства, що з'явилися, не тільки пожвавили ринок, а й сприяли його певній організації, що забезпечила можливість регулювання обігу з боку держави. Пожвавлення обороту сприятливо позначилось на матеріальному становищі міського та сільського населення.

Саме недоліки в діяльності державного торговельного апарату надали широкий розвиток приватного посередництва та інших форм підприємництва. Незважаючи, однак, на високу питому вагу приватного ринку в товарообігу країни, розвиток його все ще перебував на початковій стадії. Переважали прості форми обміну. Оптові підприємства лише починали створюватись.

Перед Радянською державою в цей час стояли такі першочергові завдання, як посилення боротьби з крадіжками і спекуляцією, вдосконалення методів обмеження приватного обороту та залучення широких мас трудящих до контролю за діяльністю приватника. Проте, варто відзначити, що з точки зору інтересів народного господарства, доцільніше було розвивати мережу приватних роздрібних підприємств і встановити гнучку лінію контролю над нею, оскільки, на той момент, держава і кооперація не в змозі були в короткі терміни надати густу мережу магазинів, крамниць і т.п., здатних задовольнити потреби споживачів в повному обсязі. Використання приватника в торгівлі цілим рядом сільськогосподарських продуктів і промислових товарів було корисно тому, що здійснювати їх централізовану закупівлю і розподіл не видавалось можливим.

Місце і обсяг приватного обороту, комуністична партія і радянський уряд визначали вирішуючи питання розвитку міського і сільського ринків. В селі, де спостерігалось неухильне зростання купівельної спроможності селянства, у зв'язку з чим, була потрібна величезна кількість товарів і великі капіталовкладення, яких держава ще не мала, доцільно було при всебічному розширенні кооперативної мережі тимчасово забезпечити подальший розвиток приватних підприємств. Значне місце в період відновлення народного господарства мала приватна торгівля також для зменшення безробіття.

Разом з тим, торговельна політика Радянської держави вимагала вироблення оптимального

курсу в області тарифної, податкової, кредитної, цінової політики та ін.

Перспективи подальших досліджень.

Актуальність дослідження складається не лише з політичних і економічних причин, але й недостатністю фундаментальної розробки проблеми в загальноросійському масштабі і на рівні Петрограду. Тому, планується проаналізувати фактори і причини, що призвели до ліквідації приватної торгівлі, а також розглянути причини згорання НЕПу і складання кризової ситуації в Радянській державі в другій половині 1920-х рр. в динаміці політичного, економічного і соціального життя суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом: пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918-1926 гг./ И.С. Кондурушкин.-М.;Л.: Гиз, 1927.-XVI, 240с.
2. Красная газета. 1926, 11 ноября: ЦК РКП(б).
3. Лебина Н.Б., Чистиков А.Н. Обыватель и реформы/Н.Б.Лебина, А.Н.Чистиков.-СПб.: Дмитрий Буланин, 2003.-343с.
4. Ленін В.І. Повне зібрання творів.Т.43:березень-червень 1921/В.І.Ленін.-К.: Політвидав України, 1974.-527с.
5. Ленинград. Энциклопедический справочник.-М.; Ленинград: Большая Советская энциклопедия,1957.-808с.
6. Ленинградская кооперация за 10 лет.-Л., 1928.-170с.
7. Петроградское губернское экономическое совещание. Первый отчет Совету труда и обороны.-Пг., 1921.-40с.
8. Петроградское губернское экономическое совещание. Четвертый отчет Совету труда и обороны.-Пг., 1923.-С.21-23.
9. Пискарев П.А., Урлаб Л.Л. Милый старый Петербург. Воспоминания о быте старого Петербурга в н.ХХ в./П.А.Пискарев, Л.Л.Урлаб.-СПб.: Гиперион, 2007.-288с.
10. Пугач М. Борьба за качество молока//Кооперативный бюллетень ЛСПО.-1928.-№11.-С.5.
11. Струмилин С.Г. Заработная плата и производительность труда в русской промышленности за 1913-1922 гг./С.Г.Струмилин.-М., 1923.-58с.
12. Торговля и промышленность по декретам и распоряжениям РСФСР.-М.: Знание, 1922.-273с.
13. Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР/И.Я.Трифонов.-М.: Политиздат, 1975.-406с.

14. Центральний Державний архів Санкт-Петербургу (ЦДА СПб).- Ф.8.Оп.1.Спр.3439.Арк.91.
15. Шерих Д.Ю. 1924. Из Петрограда – в Ленинград/Д.Ю.Шерих.-М.: ЗАО Центрполиграф, 2004.-239с.